

HAMLET, DELİLİK ve ANARŞİ

Bülent BOZKURT*

Shakespeare'in *Hamlet* oyununda, Kral'ın adamı ve Hamlet'in sevgilisi Ophelia'nın babası Polonius, Prens Hamlet'in davranışlarını bir süre izledikten sonra onun deli olduğuna karar veriyor. Ancak, "Gerçekten deli olup olmadığını da bilemem, çünkü gerçek deliliği yalnızca deliler (anlata)bilir¹, diyor.

Polonius'un biraz lafı dolaştırma eğilimi var. O nedenle ne demek istediği tam olarak açık değil, yine de burada ilginç bir paradoks ortaya çıkıyor gibi: Polonius'un sözü düşündürücü olmakla birlikte, dikkatle irdelendiğinde akla yakın olmadığı görülüyor. Gerçek deliliğin ne olduğunu deli olan (bilen) anlatamaz, "Ben şu nedenle deli gibi konuşuyorum, davranıyorum," demez; deliliğini anlatamaz, yaşar. Deliliği anlatabilecek olanlar ise-yani deli olmayanlar-yaşamadıkları için bilemez. Öyleyse delilik (bilimsel ve tıbbi açıdan olmasa da) kuramsal açıdan bir bilinmeyen.

Yıllar boyu yazar ve sanatçıların kafasını kurcalamış bu bilinmeyen. Neredeyse, yazarlarda deliliğe ve delilere bir düşkünlük var denebilir. Belki insanda bilinçaltına yerleşmiş bir delilik hevesi var, delilik korkusuyla eşzamanlı bir heves bu. Edebiyatta karşımıza çıkan ünlü delilerin, ya da "kaçaklar"ın bir bölümü, Dostoyevski "Budala"sı

* Prof.Dr., Bilkent Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü, Öğretim Üyesi.

¹ William Shakespeare, *Hamlet*, çeviren Bülent Bozkurt (Hacettepe Üniversitesi Yayınları: Ankara, 1982), Perde II, Sahne 2. Metin içindeki alıntılar bu çeviridir.)

veya Shakespeare'in soytarıları gibi, özgün, ilginç kişiler. Zaman zaman saçma sapan, zaman zaman ise, ermişler gibi, bilgece konuşuyor ve davranıyorlar; sık sık aşağılanıyor, hor görülüyor, arada bir ise yüceltiliyor, bilge muamelesi görüyorlar. Sıradan kişiler değiller. Herhalde, ermişliğin ya da sürdüren ayrı özgün bir kimliğin delilikten geçtiği düşüncesi insanoğlunun ortak bilincinin bir yerlerinde geziniyor. Sanatçılarla yazarlar “delilik” temasında sınırsız bir yaratıcılık potansiyeli buluyor, okurlar ve seyirciler deliliğin çok anlamlı gizemiyle çağlarboyu büyüleniyor.

İnsanlar sıradan olmak istemiyor. Ama, sanatçılar, şairler, deliler gibi sıradışı kimlik kazanma da irade işi değil. İşin ironisi şurada ki; kendiliğinden; yapısı ve yaradılışı gereği sıradışı olanlar, sıradışılığı umursamıyor. Kendi isteğiyle “bilge bir kaçık” olamıyorsunuz, ya da size vız geliyor. Shakespeare gibi bir sanatçının yarattığı Hamlet gibi “bilge kaçık”lar bu nedenle insanoğluna varlığının karanlık kalan boyutlarını görebilmesi için bir fırsat oluyor.

Deliliği, kaçıklığı, sanatçılığı (söz konusu deliliğe ışık tutan, belki ondan biraz pay alan sanatçıyı), ermişliği bilmek ve tanımak isteyen insan, ama çok yakından değil. Çünkü bunların hepsi, kendi benliğinden geçip bir başka benliğe bürünmek demek. Bu ise benliğini umursamamayı gerektiriyor. Onu da sıradan insan yapamıyor. Sıradan insan birkaç kimlikle birden yaşamak, istediği kimliğini kuşanıp, istediğini çıkarabilmek ve bu yaptığını hatırlayabilmek, her kimliğinin kendisine sağlayabileceği bakış açılarını kullanmak istiyor. Bunu yapmak yeryüzündeki ölümlülerin harcı değil. Kişinin deliliğini anlatabilmesi için, deliliği de akli başındalığı da yaşamış - tercihen ikisi arasında gidip gelmiş olması gerekir. Bunu yapabilecek bir kişi var: tiyatro oyuncusu. Örneğin Hamlet. İşte bu da tiyatroyla yaşam arasındaki farklardan biri. Hamlet, tiyatronun gerçeğe ayna tuttuğunu söylüyor. Sözüne ettiği tılsımlı bir ayna; insana yaşamın kendisini değil, yaşamın ardında yatanı, içinde olup da görünmeyeni; yaşamdaki malzemeden esinlenerek sahnede oluşturabilen başka varoluş biçimlerini gösteriyor.

Hamlet babasının hayaletiyle konuştuğu andan itibaren söz ve davranışıyla, önüne çıkarı köprüleri bir bir atarak, dönüşü olmayan bir

yolda ilerliyor. Önce annesi Gertrude’u aşağılıyor ve eziyor. Sonra sevgilisi Ophelia’yı tersliyor ve Ophelia’nın babası Polonius’u öldürüyor. Bunu yapmakla hem sevgilisinin intihar etmesine neden oluyor hem de Ophelia’nın ağabeyi Laertes’e kan davası gütmesi için gerekçe sağlıyor. Kral Claudis’u gafil avlayarak suçunun ortaya çıkmasına yol açıyor; aynı zamanda kendi niyetini de açığa vurmuş oluyor. Daha sonra eski arkadaşları, kralın şimdiki casusları Rosencrantz ile Guildenstern’i ölüme gönderiyor (ve artık katilleri kinamak için fazla gerekçesi kalmıyor).

Bunlar Hamlet’in yaşaması ve kral olması halinde düzeltmeyeceği şeyler. Hamlet’in sanki belli bir hedefe yönelik bu durdurulmaz yürüyüşü bir misyonu andırıyor. Ancak bu misyonun kendisine babasının hayaleti tarafından verilmediği açık. İnsanların ihtirası, çıkarıcılığı, ikiyüzlülüğü, sahtekarlığı, küçük hesap peşinde koşmaları, sefahate düşkünlüğü, suçun cezasız kalması, suçsuzların cezalandırılması, haksızlığın insan yaşamındaki egemenliği, varoluşun anlamsızlığı, Danimarka’nın (dünyanın) kokuşmuşluğu Hamlet’e hayaletin öğrettiği şeyler değil. Hamlet dünyayla kendi hesabını görüyor. Sonuna kadar ne olduğunu tam olarak kendine bile açıklayamadığı, bilinçaltı bir sezıyla belki hedefinden saptırır diye açıklamadığı bir hesap Hayalet ise Hamlet’e ilk ivmeyi veriyor, harekete geçme zamanının geldiğini bildiriyor, “oyunu başlatıyor”.

Hamlet’in yarı oyun yarı gerçek olan deliliği (kaçıklığı, çılgınlığı) de, bir açıdan bakıldığında aynı zamanda dünyanın çıldırmışlığının dolaylı ve simgesel bir ifadesi: Hamlet çevresindeki insanların -tüm Danimarka’nın- her türlü akıl ve sağduyu kurallarına aykırı hareket ettiği düşüncesinde. Artık iş o kadar çığrından çıkmış ki sistemi düzeltmenin tek yolu, onu kökünden yıkıp yerine yenisinin yükselmesine zemin hazırlamak. Yenisinin daha iyi olacağını bilemiyor; ama daha kötü olamayacağını varsayıyor. Çünkü varolandan daha kötüsünü kimse henüz kanıtlayamamış ve göstermemiş. İnsanların bir bölümü yalnızca ve bilinçsizce korkuyor, acaba yokoluşun sonrası daha mı kötü diye. Hamlet’in irdeleme ve sorgulamaları sırasında, bir tür bilinçaltı akımı biçiminde vardığı sonuç şu: Ya ölümlle yaşamın farkı

yok, ya da ölüm diye birşey varsa, ne olduğunu bilmek mümkün değil. O halde ne yapılıcaksa “yaşam”la yapılacak.

Hamlet’in yaptığı işe kalkışmak akıllı ve sağduyulu bir insanın işi değil. Ancak bilgelikle çılgınlık arasında gidip gelmeyi becerebilen, belki çılgınlığı veya “deliliği” çoğu zaman üst gelen birinin işi. Hamlet gibi birinin.

Hamlet’e göre amacı yaşama ayna tutmak olan tiyatro kavramının ardında yatan temel düşünceye göre, sahnede (yaşam sahnesinde) her insan başka bir insan olabilir, zamanı geldiğinde olacaktır. Oysa aynı zamanda Hamlet’in en şaşıtığı şeylerden biri, tiyatro oyuncusunun nasıl olup da tüm varlığıyla, düşünce, duygu ve acılarıyla, başka bir bireymiş gibi davranabilmesi. Hamlet, sanki kendisi bir oyuncu “karakter” değilmiş gibi, başka bir oyundaki şaşırtıcı dönüşümün gizini araştırıyor. Bir an için, bu gize erişebilirse, insanoğlunun yeryüzündeki en büyük sorunlarından biri olan birbirini anlama. Kendini başkasının yerine koyma, başkalarıyla duygudaş olabilme güçlüğü ortadan kalkabilirmiş gibi geliyor ona. Sanki birbirini anlama sonuçta bizi insanı anlamaya, insanlık yükümlülüklerimizin bilincine varmaya, başkalarının kimliklerine bürünmeye, insanoğlunun yeryüzündeki varlığını çözümlenmeye götürecektir. Yeryüzündeki varlığı çözümlenirse, belki yeraltındaki ve yerötesindeki varlığının anlamına da ulaşmanın yolları belirecek. Konu hep “varolma ya da olmama” da odaklaşıyor. Hamlet, başka oyuncuların becerisine şaşıyor görünmekle birlikte, kendisi de “deli” yi oynarken, zaman zaman tüm varlığıyla “deli”yle özdeşleşiyor, “deli” oluyor. Shakespear’in sık kullandığı yöntemlerden, Shakespear’in oyunlarının ilginç boyutlarından biri bu: Oyun içerisinde beliren düşünsel konu ve soruları yine oyuncular irdeliyor ve uygulamalarla örnekler sunuyorlar. Shakespeare, oyunla içiçe, oyunun analitik eleştirisini de sunuyor.

“Delilik” diye tanımlanan durumun belirtileri şunlar: Kişilik çözülmesi, gerçeklikten uzaklaşma, hayal görme, toplumsal uyumsuzluk, zihinsel dengesizlik, kişinin ne yapacağını bilememesi, saplantı ve takıntılar, tutarsızlık, aşırılık ve edebiyat tarihindeki mitoslaşmış anlamıyla, bir tür ermişlik ve dahilik.

Sonuç olarak, bu nitelenmelerin hepsi görelidir. Azınlıktaki deliler, çoğunluktaki “deli olmayanlara” göre dünyaya farklı bir açıdan bakıyor, hatta farklı dünyalarda yaşıyor. Tıpkı, bir yere kadar, aşıklarda ve sanatçılarda olduğu gibi. Bazı deliler (örneğin, Shakespeare’in soytarıları, Dostoyevski’nin budalası) için, deli olmayanların davranışı aykırı. Ama bunu azınlığın çoğunluğa anlatması zor. İşte Hamlet, bir yandan gerçek bir deli gibi kafasına takılmış olan bir düşüncenin peşinden giderken, yer yer bu zor olanı “akıllı” geçinenlerin deli olduğunu anlatmayı başarıyor.

Shakespeare’in oyunlarında bir kaç türlü deliden veya kaçıkta söz edilebilir. Bunların başında soytarılar geliyor. Soytarılar zeki, hazırcevap, marifetli kişiler. Davranışları aşırı ve tutarsız, konuşmaları bazen saçma ve başkaları için anlamsız, bazen de bilgece. Yerine göre, krala bile yol gösterecek akla, onu uyuracak yetkiye sahip olabiliyorlar, zaman zaman ise kırbaçlanabilecek duruma düşebiliyorlar.

İkinci grupta “deli” kavramından en çok anlaşılan kişiler var. Örneğin, *Hamlet* oyununda, acıya dayanamamaya aklını kaybeden ve sonra intihar eden Ophelia gibi. Ophelia’nın ölmeden önceki konuşmaları, anlamlı olmamakla birlikte, insanların duyarsızlığından, yaşamın acı yükünden yakınmalar taşıyor. Ophelia’nın “sadece” bir delilik ve bu yönüyle, Hamlet’in karmaşık deliliğine ışık tutması açısından önemli.

Ophelia’nın deliliği ile Hamlet’ininki arasındaki çıkış noktaları açısından ilginç benzerlik var: Her ikisi de insan davranışlarındaki tutarsızlığa, insanların bilerek kötülüğü, cinayeti seçmelerine anlam veremiyor ve bunun sonucu acı çekiyor. Ophelia babasının öldürülmesine, Hamlet’in sevgisinin birdenbire hor görmeye dönüşmesine anlam veremiyor. Aynı şekilde Hamlet de babasının öldürülmesine, annesinin “ahlaksızlığına”, tutarsızlığına akıl erdiremiyor. Ancak Ophelia Hamlet’ten farklı olarak, yaşamdan vazgeçmenin, acıları geride bırakmanın, anlamlı olmayan her şeyi terk edip gitmenin-kokuşmuş dünyayı yaşamak isteyenlere bırakmanın - ne kadar kolay olduğunu kanıtlıyor. Ophelia’nın misyonu yok; o yalnızca, misyonu olan insanların yaşamında bir piyon, bir ayrıntı.

Bir başka deli de Kral Lear’in akli gidip geliyor. Delilik

anlarında neredeyse tanrısal bir coşku ve “vecd” içinde zaman zaman çok anlamlı ve derinlikli konuşuyor; kendi gibi hata yapanları uyarıyor; yaşamın, varoluşun anlamsızlığına, acımsızlığına -deli olmayan birinde asla yapamayacağı bir ton ve üslupta isyan ediyor. Yer yer akli geldiği zamanlarda ise, Hamlet’le kıyaslanabilecek biçimde “akıllı ve bilinçli” davranışları görülüyor. Peşpeşe yaptığı hatalardan sonra yenilgiyi kabullenerek hızla sona doğru ilerliyor. Sonunda, kokuşmuş dünyanın kokuşmuşluğuna büyük ölçüde katkıda bulunmuş olmanın ve önce aklını sonra da canının yitirerek dünyayı eski düzenini sürdürmek üzere bırakıyor.

Ama bise Shakespear’in delilik hakkında ne düşündüğüne ilişkin önemli ipuçları veren kişi Hamlet’in kendisi. Hamlet deli taklidi yapacağını söylüyor. “Davranışlarım tuhaf, alışılmadık gelecek insanlara; birbiriyle bağdaşmaz tavırlar takınmam gerekecek”, diyor. Ancak Shakespeare Hamlet’e son derece karmaşık, çok yönlü ve derinlikli bir kişilik vermiş. Hamlet’in oyunu sonuçta deli taklidi olmaktan öteye geçip, delilik nöbetlerine dönüşüyor. İnsanlar çok akıllıyı da çok deliyi de anlayamadıkları için, Hamlet’in bilgece ironi yüklü sözlerini, başta Kral ve Kraliçe olmak üzere oyundaki kişilerin çoğu deli saçması diye yorumluyor. Hamlet de böylece aklından geçeni söze dökerek hem insanları sınamış hem de kendini dinlemiş ve sorgulamış oluyor. Aşağıdaki konuşma, Polonius’un ölümünden sonra Hamlet’le babasının katili Kral Claudius arasında geçiyor.

KRAL

Polonius nerde Hamlet?

HAMLET

Yemekte

KRAL

Yemekte mi? Nerede?

HAMLET

Yediği yerde değil, yendiği yerde. Politikacı kurtlardan oluşan bir kurul şu anda tepesindetoplanmış bulunuyor. Yiyecek işlerinde tek imparator kurt. Kendimiz dışında tım yaratıkları bizi semirtsinler diye semirtiriz; kendimizi de kurtlar iēin semirtiriz. şişman kralla sıska dilenci iki yarı yemektir, o kadar; ikisi de aynı masaya gider. İşte size son.

KRAL

Yazık, yazık!

HAMLET

İnsan pekala kral etiyle karnını doyumış bir kurdu yem takıp avlayabileceği gibi, o kurtla beslenmiş balığı da yiyebilir.

KRAL

Ne demek istiyorsun bunula?

HAMLET

Hiē. Size yalnızca nasıl, bir kralın, bir dilencinin barsaklarında geziye çıkabileceğini göstermek istedim.

KRAL

Polonius nerede?

HAMLET

Yukarıda cenette. Adam gönderin baksın. Adamınız onu orda bulamazsa öteki tarafta kendiniz arayın. (IV.3)

Hamlet'inki gerçək yaşamda görülmeyen türden bir delilik Polonius'un dediği gibi, "Delilik olsa bile, bir düzen var içinde". (II) Hamlet deli taklidi yapmayı, gerçək deliliği, bilgeliği ve sıradan "akıllılığı" tek bir kimlikte barındıran özgün bir kişi. Başlangıçta deliliği oyun olarak, kralı tuzağa düşürmek amacıyla benimsediğini söylüyor. Ama bu oyun sonuçta zaman zaman deli taklidi olmaktan çıkıp deliliğe dönüşüyor. Hamlet usta bir oyuncu olarak deliliği yaşıyor, hatta sık sık kendi kimliğinden tamamen geçme ve deli kalma riskini de alarak. Hamlet'inki sanki bir tür intihar girişimi: Ölümü yoklar gibi--ki onu da hep yapıyor ve sonunda yakalıyor ölümü--deliliği yokoluyor Hamlet; varolmanın ağırlılığına dayanamadığı zamanlar yokolma (deli olmayan için, delilik de bir tür yokolma) yollarını deniyor; seçenekleri deneyerek, bu denemelerin sonuçlarını birikimine katarak, kaçınılmaz sona doğru "bilinçli bir deli" gibi sürükleniyor.

Örneğin, aşağıda olduğu gibi, Ophelia ile konuşurken onu duygusuzca aşağılayıp kırarak, kendisinin ve insanlığın günahlarını çıkararak bir kimliğe bürünmesi, deliliğin taklit sınırlarını ne denli aştığını gösteriyor.

Git bir manastıra kapan. Kalıp da günahkarlar yetiştirmenin ne gereği var? Ben oldukça şefkatli bir insan sayılırım, ama kendimi öyle şeylerle suçlayabirim ki, anam beni doğurmamış olsaydı dahi iyi olurdu duyurum. Mağrurum, intikamcıyım, ihtiraslıyım ve daha önce öyle suçlar var ki içimde, ne düşünce yeter onları anlatmaya, ne hayal onlara biçim vermeye, ne de zaman onları işlemeye. Benim gibilerin yerle gök arasında sürünüp durmalarının ne anlamı var? Sıradan sefilleriz hepimiz. Hiç birimize inanma. Sen bir manastırın yolunu tut. (III.1)

Hamlet deli kimliğiyle ve deli sorumsuzluğuyla (akıllılar gibi, yanılığının doğuracağı sonuçların riskini almadan) annesini sorgularken, perdenin arkasında kendilerini dinleyen Polonius'u Kral Claudius sanıyor ve kılıcını çektiği gibi perdeye saplayarak Polonius'u öldürüyor. Sonra da bu yaptığını önemsiz bir iş gibi geçiştiriyor. Bunlar

bir ölçüde deli kimliğini fazlasıyla benimsemiş olan Hamlet'in davranışları. Çünkü, deli gibi davranmadığı zamanlarda Hamlet'e bir insanı öldürmek düşüncesi aykırı geliyordu, Polonius'un ölümünü üç cümleyle geçiştiriyor.

Zavallı kendini bilmez, meraklı budala, elvada,
Seni ustanla karıştırdım. Senin de bahtın buymuş.
Gördüğün gibi, fazla işgüzar olmak tekin değil. (III.4)

İyilik-kötülük kavramları da Hamlet'in kafasında ön planda değil artık. “Yanlışlıkla” Polonius’u öldürdüğü için kendini suçlamıyor bile. Bir deli duyarsızlığını şimdiden benimsemiş; tıpkı deliler gibi, kazayla felakete yol açıyor ve yaptığı işe aldırmadan yoluna devam ediyor. Bundan böyle, iyiyle kötüyü, akıllıyla akılsızı ayırdedebilmek güçlüğü Hamlet'in kafasını iyice karıştırmaya başlıyor. Zaman zaman sanki ilaç etkisi altındaymış gibi konuşuyor; hem konuşma tarzı, hem de sözlerinin içeriği, insanların alıştığı türden olmadığından, delilik paravanası işe yarıyor. Annesini suçlarken aynı zamanda kendi düşünce ve davranışlarını-deliliği ve akıllığı-da sorgular gibi:

Aklın vardır elbet; hareket edemezdin yoksa.
Ama o akıl felç olmuş olmalı herhalde.
Çünkü insan çıldırmış bile olsa böyle yanılmazdı,
Ne de aklın çılgınlığına böylesine köle olduğu görülmüştür.
.....
Doğru dürüst tek bir duyunun
Hastalıklı bir parçası bile
Böylesine şaşkınlığa düşürmezdi insanı. (III.4)

Bu sözler annesine hitaben söyleniyor olmaktan çok, Hamlet'in bir başka monoloğunu andırıyor: “çılgınlığın”, “şaşkınlığın” anlamını irdelemeye, tanımını yapmaya çalışıyor Hamlet. Yapabilirse, belki kendi yolunu da bulabilecek.

Annesi Hamlet'i çılgınlıkla, ne söylediğini bilmemekle

suçladığında, Hamlet gerçekten deli olmadığını hem annesine hem de kendisine kanıtlamaya çalışıyor:

Delilik değil bana bunu söyleten. İstersen deneyelim;
Söylediklerini kelimesi kelimesine yeniden söyleyebilirim;
Aklını kaçıranlarsa ordan oraya atlar çoğu kez. (III.4)

Ama Hamlet aynı zamanda biliyor ki; hep aynı şeyi düşünmek tek bir konuya saplanıp kalmak, aynı sözleri tekrarlamak da insanın aklını kaybetmesine yol açabilir ya da kaybettiğinin göstergesi olabilir. Ama Hamlet'in tüm "kararsız" davranışları aslında kendini ve çevresini sınama ve daha iyi tanıma amacını taşıyor. Tanıdıkça da "misyonu" güç kazanıyor. Belli bir aşamadan sonra "delilik" ve "akıllılık" kavramları da örtüşmeye ve çakışmaya başlıyor.

Örneğin akıllı kimliğinde görüldüğü sıralarda Hamlet tuhaf düşünce ve davranışlar sergiliyor. Makyavelvari paradokslarla kendini aldatmakta sakınca görmüyor: "İyilik etmek için kötülük etmek ve acımasız olmak zorunda" olduğuna karar veriyor. Sonra da bu ilkeyi hemen uygulamaya geçip, eski arkadaşları Rosencrantz ile Guildenstern'i bile bile ölüme gönderiyor. Yani, babasının katilini belirleyip cezalandırma yolunda kendisi de katil oluyor. Hamlet gibi tüm benliğiyle kendisini sorgulayan bir kişi için bu gibi davranışlar bir intihar rotasının ilk belirtileri. Çünkü sonuçta, kötülüğü, cinayeti benimseyen ve uygulayan insanları nasıl acımasızca yargılıyor ve suçluyorsa, kendini de, derinlerde ve bilinçaltında aynı şekilde yargılıyor Hamlet. Oyunun sonuna doğru ölüme rahatça, pervasızca, sanki hevesle gidişinin nedenlerinden biri de bu.

Kendisi de suça kaçınılmaz biçimde bulaşmış olan Hamlet ya delirecek, ya da ölecek. Sürekli olarak deliliğin sınırlarında dolaşıyor. Ama öteki suçluları da cezasız bırakmama, içinde bulunduğu kokuşmuş dünyayı silkeleme, kolay yoldan sorumluluklarından sıyrılmama yönündeki kararlığı sayesinde, iradesiyle deliliği erteliyor. "Yaşamın geçmelerinin yerinden oynadığına" ve bu işi "düzletme" yükümlüğünün kendisine verildiğine inanmış bir "anarşist" olarak kişileri, kurumları tek tek sarsıp yıktıktan, sistemi parçalayıp dağıtarak belki de başka bir

konumda kendini yeniden toplamaya bıraktıktan sonra ölüyor. (Yalnızca, varlığı önemli “karakterler” arasında tek suçsuz olan Horatio’yu sağ bırakıyor; sonraki kuşaklara herşeyi anlatsın diye.)

Ölüm noktasına gelinceye kadar oyun içerisindeki tüm düşünce davranış ve eylemlerine bakarak denebilir ki, Hamlet belki de insanın, herşey yıkıldıktan sonra ortaya çıkacak yeni konumunda artık insan gibi yaşamayı öğreneceğini umuyor. (Belki de ummuyor.) Ya öğrenmezse? Birşey olmaz, yani daha kötü olmaz, çünkü insan, insan gibi yaşamayı zaten bilmiyordu. Hamlet için tek bir soru ve tek bir cevap var. “Bu böyle gider mi, gitmez mi?” Cevap: Gitmez. o halde kökten değişim gerek. Ya sonra? “Sonrası sessizlik” (Hamlet’in son sözleri).